

מאת העורכים

כלכלה וחברה בימי המנדט הוא כרך המאמרים השני ב'סדרת נושא' של כתב העת עיונים בתקומת ישראל. קדם לו בסדרה הכרך ציונות: פולמוס בן זמננו, ואחריו יצאו לאור כרכי מחקרים על ז'בוטינסקי ועל תהליכי העיצוב של החברה הישראלית. הכרכים מתפרסמים לצד המאסף השנתי של עיונים בתקומת ישראל. 'סדרת נושא' נועדה להביא במקובץ מחקרים ומסות על מוקד אחד ממוקדיו הרבים של המאסף השנתי. כרכיה יתרכזו בשאלות, בתחומי עניינים או באישים בעלי משקל בתהליך ההיסטורי המורכב והארון שאפשר לכנותו 'תקומת ישראל' והוא מושאו של כתב העת בכללותו.

לא רבים עוסקים בתחום העניינים הנדון כאן – ההיסטוריה הכלכלית וההיסטוריה החברתית בהקשר הכלכלי. כידוע, חקר הציונות והיישוב היהודי בארץ-ישראל התמקד בעיקרו בממדים הפוליטיים והאידיאיים של תקופת התהוות זו, ובמידה רבה הוא עדיין מתמקד בהם. הממדים האחרים של אותה תקופה זכו עד לא מזמן להתבוננות מחקרית מעטה. בשנים האחרונות חל אמנם שינוי במגמת המחקר, ונחקרו נושאים וקבוצות שהודרו עד כה מן הסיפר המרכזי. עם זאת, ההיבטים הכלכליים של התקופה וזיקתם להיבטים אחרים של קורות הציונות והיישוב זכו כאמור לתשומת לב מועטה יחסית.

מצב עניינים זה היה הרקע לכך שביקשנו – העורכים והמערכת שיעצה להם – למלא במקצת את החסר ולהאיר ממד חשוב זה. תחת קורת הגג של כתב העת עיונים בתקומת ישראל נקבצו אפוא חוקרים וחוקרות מתחומי דעת שונים ומהתמחויות שונות ותרמו מחקרים חדשים בסוגיות כלכליות וחברתיות של תקופת המנדט הבריטי על ארץ-ישראל. אנחנו מקווים שהכרך ישמש את החוקרים המקצועיים ואת ציבור הקוראים המתעניין להעשרת הידע על התקופה ולהעמקתו.

הסיפר המסורתי, ששלט בהיסטוריוגרפיה של תקופת המנדט שנים ארוכות ובכלל זה גם במחקר הכלכלי-חברתי על התקופה, העמיד במרכז עיונו את מוסדות התנועה הציונית ובמיוחד את התנועה המנהגת באותה התקופה, היא תנועת העבודה הציונית. מחקר התקופה השתחרר מאז מן העיסוק הבלעדי כמעט במוסדות ובמפעלים המוכרים של התנועה הציונית ושל תנועת העבודה. מרחב ההתבוננות המחקרי נחשף לתהליכים, קבוצות או אישים שלא נמצא להם מקום בסיפר המסורתי. במובנים רבים הכרך שלפנינו משקף את השינוי הזה. נמצא בו מגוון של נקודות מבט ושיטות מחקר המעשיר את ידיעותינו על החברה – היהודית

והערבת הפלשתינית כאחת – בארץ ישראל המנדטורית. בד בבד נתנו את דעתנו לעובדה כי הרצון לגבש סיפר חדש הניע במקרים רבים את מטוטלת המחקר לקיצוניות הפוכה – לדחיקת מפעלי התנועה הציונית ותנועת העבודה אל שולי העשייה והתודעה המחקריות. מאמרים שונים בכרך זה מתייחסים לממדים הכלכליים של פעילות התנועה הציונית, על שלוחותיה, ולעתים אף מעמידים אותה במרכז עיונם.

הניתוח ההיסטורי הכלכלי מפנה את הזרקור המחקרי אל מבני העומק הבלתי נראים של החברה, מבנים בעלי השפעה רבה על עיצובה. המאמרים המקובצים בכרך זה אכן עוסקים באותם מבני עומק ומדגימים היטב את מורכבות המרקם החברתי-כלכלי של התקופה ואת יחסי הגומלין הדינמיים בינו ובין מאפייניה הפוליטיים, האתניים-לאומיים והתרבותיים. היבטים אלה באים לידי ביטוי ברור במבנה הכרך ובמגוון הנושאים של מאמריו.

הכרך נפתח במאמרו של יעקב מצר על ההיסטוריוגרפיה של כלכלת ארץ ישראל המנדטורית. עד כה לא פורסמה סקירה מקיפה כזאת על הכתיבה ההיסטורית הכלכלית של הזמן. המחבר סוקר שמונים שנות התבוננות מחקרית בכלכלת התקופה, החל בתקופת המנדט עצמה וכלה במחקרים שחוברו זה לא כבר, וכלל בעיונו גם מחקרים רבים שאינם מתחום הדעת של ההיסטוריה הכלכלית אך מחבריהם טיפלו, בין השאר, בהיבטים הכלכליים של נושאי מחקריהם. מצר אינו מצטמצם בסקירתו לבחינת המצאי המחקרי, והוא מתמודד במאמרו עם גישות חדשות בחקר כלכלת התקופה.

שלושה מאמרים דנים בשאלת הקשר שבין האידאולוגיה למעשה הכלכלי-חברתי. יעקב שביט מתייחס במאמרו הן אל הגישה ההיסטוריוגרפית המסורתית – זו שבחנה את תולדות היישוב מנקודת הראות של ההגשמה או אי-ההגשמה של האידאולוגיה של תנועת העבודה, והתרכזו בעיקר בפועלה ההתיישבותי בקיבוץ ובכפר – הן אל גישות ביקורתיות בנות זמננו הטוענות בצער לא מוסתר כי תנועת העבודה כשלה בניסיון להקים בארץ ישראל חברה סוציאליסטית מן המסד. שביט טוען במאמרו כי גישות אלה – המסורתית והביקורתית גם יחד – הן גישות אידאליסטיות, כהגדרתו, המתעלמות מן המציאות של התקופה. שביט מעמיד את קורותיה והתפתחותה של תל-אביב – העיר שהיתה כבר אז המרכז הדמוגרפי, הכלכלי והתרבותי של היישוב, והתפתחותה היתה דינמית ולא תלויה במוסדות התנועה הציונית – בתור מקרה מבחן לפרשנות אידאליסטית זו. לטענתו, המחקר ההיסטורי המסורתי התעלם מתל-אביב, מכיוון שהראליה שנתהוותה בה סתרה את האידאליזם של תנועת העבודה ובייחוד את נטייתה לראות בהתיישבות החקלאית חזות הכול. לעומת זאת, בעלי הגישות הביקורתיות החדשות מסרבים לדעתו לקבל את המציאות של העיר העברית הראשונה מכיוון שזו מוכיחה בלי ספק כי לא היה כל סיכוי ממשי להגשים את השאיפה האידאליסטית להקים חברה יהודית סוציאליסטית בארץ ישראל המנדטורית – גם לוי פעלה תנועת העבודה ביתר נמרצות בכיוון זה.

דבורה ברנשטיין מתמודדת עם שאלת היחס בין האידאולוגיה למעשה הכלכלי מזווית שונה. היא מראה את עצמתה של האידאולוגיה בניסיון לעצב את החיים הכלכליים, וכן את

מגבלותיה. ברנשטיין בוחנת במאמרה את שיטות הפעולה והמאבק של הסתדרות העובדים בשאיפתה לפלח את שוק העבודה וליצור בתוכו מובלעות אתניות יהודיות. אין היא בוחנת את האסטרטגיה של פילוח שוק העבודה במגזר הפרטי, שהרי אסטרטגיה זו של הסתדרות העובדים כבר נדונה במחקר בהרחבה, אלא את מאבקה של ההסתדרות לפילוח שוק העבודה גם במגזר הממשלתי – ובו ייחודו של המאמר. ברנשטיין מדגימה את האסטרטגיה הזאת באמצעות בחינה מפורטת ומדוקדקת של שלושה מקומות עבודה ממשלתיים באזור חיפה. בתוך כך היא מצביעה גם על השיקולים של ממשלת ארץ-ישראל המנדטורית – הן הפוליטיים הן הכלכליים – שהנחו את תגובתה לניסיונה של הסתדרות העובדים לעורר גם במגזר הממשלתי את סוגיית 'העבודה העברית'.

מאמרה של בת-שבע מרגלית-שטרן סוקר ומנתח בהרחבה את מעמדן של נשים יהודיות בשוק העבודה בארץ-ישראל המנדטורית. כמו שביט, גם מרגלית-שטרן ממקדת את דיונה בתל-אביב. מאמרה עוסק לא רק בשוק העבודה מנקודת ראות מגדרית, אלא גם בסוגיה של קליטת העלייה, שהי זו השפיעה מהותית על שוק העבודה. המחברת מראה עד כמה שימשה האידיאולוגיה הציונית כלי בידי הסתדרות העובדים להוריד את שכר הנשים וכך לשמור על פער השכר בינן ובין הגברים היהודים.

כידוע, צמיחתו של היישוב היהודי בתקופת המנדט נבעה בעיקרה מן ההגירה לארץ-ישראל – היא העלייה. שאלות המעבר לארץ והקליטה בה הן מוקד דיון של חגית לבסקי ואביבה חלמיש, אם כי כאמור גם מאמרים אחרים התייחסו לנושא הזה. לבסקי שואלת שאלה מסקרנת ומעוררת מחשבה, שמיעטו לדון בה: האם היתה בכלל מדיניות קליטה ציונית? המחברת סוקרת ומנתחת את מדיניות הקליטה של התנועה הציונית מראשית המנדט ועד הקמת המדינה. היא עונה בשלילה חד-משמעית לשאלה המוצגת בראשית מאמרה. לטענתה, עד ימי העלייה הגדולה בשנות המדינה הראשונות לא התגבשה מדיניות קליטה ציונית, ואפשר לזהות ניצני מדיניות כזאת רק בשנותיו האחרונות של המנדט הבריטי, כשנערכו לקליטת 'שארית הפלטה'.

מאמרה הנרחב של חלמיש שוטח בשיטתיות את מדיניות העלייה של ממשלת ארץ-ישראל ושל התנועה הציונית מראשית ימי המנדט ועד 'הספר הלבן' של שנת 1939. במוקד דיונה עומדת השאלה כיצד ועד מתי שימשה 'יכולת הקליטה הכלכלית' אמת מידה של מדיניות העלייה של ממשלת ארץ-ישראל המנדטורית. היא קובעת כי המעבר מקנה מידה כלכלי לקנה מידה מדיני התחולל מוקדם מכפי שהיה מקובל להניח במחקר עד כה. נוסף על כך היא מנתחת במאמרה את מידת השפעתה של התנועה הציונית על העלייה הלא חופשית, היא 'העלייה העובדת' בעיקר.

נחום גרוס ונחום קרלינסקי דנים בשוקי הכספים בתקופה הנדונה. גרוס מסכם במאמרו את מחקריו-שלו ומחקריהם של אחרים בנושא הבנקאות היהודית בתקופת המנדט. מאמרו שזור את הנתונים השונים על מערכת הבנקאות (היהודית והלא יהודית), את המסגרת החוקית המשתנה שיצרה הממשלה לפעילות הבנקאית, ובעיקר את מגוון הזימות הבנקאית היהודית ופעילותה, ומראה עד כמה תרם השיפור המתמיד במערכת השירותים הפיננסיים לצמיחת המשק בתקופת המנדט.

קרלינסקי דן במאמרו בשאלת הארגונים הקואופרטיביים בתקופת המנדט, נושא שלא רבים דנו בו. הוא ממקד את דיונו בקואופרציה הפרטית, להבדיל מן הקואופרציה של תנועת העבודה, ובתוך המגזר הזה הוא בוחן את הקואופרציה לחיסכון ולאשראי. מאמרו סוקר את התשתית הרעיונית של הקואופרציה הפרטית – תשתית שלא הסמיכה עצמה על אילן היוחסין המקובל של הקואופרציה הסוציאליסטית – את החתך החברתי של חברי הקואופרטיבים הפרטיים ואת מקומה המרכזי של הקואופרציה לאשראי ולחיסכון בכלל המערכת הבנקאית בארץ. אחת המסקנות העולות ממחקרו היא שהתקיימו קשרי גומלין רבים בין הקואופרציה הפרטית בארץ־ישראל ובין הקואופרציה האשראית במזרח אירופה, ויחסים אלו סייעו בתהליך הקליטה של העולים מן 'המעמד הבינוני'.

ארבעה מאמרים מוקדשים לבחינת המשק והחברה הערביים־הפלשתיניים בתקופת המנדט. גם במחקרים אלה ניכרים קשרי הגומלין ההדוקים בין הממדים הפוליטיים, הכלכליים והחברתיים, קשרי גומלין שבאו לידי ביטוי גם במאמרים שעסקו בעיקר במגזר היהודי. אברהם סלע סוקר במאמר רחב יריעה את תהליכי המודרניזציה שהתחוללו בחברה הערבית־הפלשתינית בתקופת המנדט. תהליכי השינוי והמודרניזציה הכלכליים שעברו על הארץ בכללה היו שלובים בתהליכי השינוי החברתיים, התרבותיים והפוליטיים שהתחוללו בחברה הערבית־הפלשתינית. אלה, כך סלע טוען, לא הגיעו לידי מיצויים לפני שפרצה מלחמת העצמאות, ולכן נקלעה החברה הערבית־הפלשתינית למצב של חוסר גיבוש חברתי, מוסדי ופוליטי. לזה היתה לדעתו השפעה מכרעת גם על יכולתה הצבאית בתקופה זו.

מחמוד יזבק ממקד במידה רבה את דיונו באותה הסוגיה המעסיקה את סלע, אך בוחן אותה מנקודת הראות של החברה הערבית בחיפה. ההגירה לחיפה, ובייחוד ההגירה מן ה'הינטרלנד' שלה (כ־75 אחוזים מכלל המהגרים בתקופה), השפיעה לדעתו במידה ניכרת על עיצוב החברה וההנהגה הפוליטית של חיפה. המהגרים נדחקו לשולי החיים הכלכליים והחברתיים בחברה הערבית של העיר, והם היו הבסיס לצמיחתן של תנועות פוליטיות רדיקליות. התבלטה בהן תנועתו של השיח' עז אל־דין אל־קסאם. חוגים אלה הגיעו לעמדת הנהגה בימי המרד הערבי של 1936-1939. הם דחקו את קבוצות העילית האחרות – מוסלמיות־מסורתיות וכן נוצריות – ואף רדפו את אנשיהן, אך התבוסה הערבית במרד הזה ומותו של עז אל־דין אל־קסאם בקרב עם הבריטים החזירו להנהגתה של חיפה את קבוצות העילית הישנות. יזבק מגיע למסקנה כי ההתפוררות בקרב ההנהגה בחיפה הערבית דווקא ערב 1948 נבעה מאי־הבשלתם של תהליכי המודרניזציה בקרב המהגרים הערבים לחיפה ומתהליכי הרדיקליזציה שנלוו לכך מסוף שנות העשרים ואילך. בזה דומה מסקנתו לזו של סלע, אם כי טענתו של יזבק חלה על חיפה בלבד.

מאמרו של יוסף ושיץ המנוח, מוותיקי החוקרים של החברה הערבית בארץ־ישראל המודרנית, מתמקד אף הוא בחברה הערבית של חיפה. ושיץ מבקש לתאר ולנתח את התהוותה של חברה אזרחית בין ערביי העיר. הוא מראה כיצד הצליחה זו לשמור על מידה רבה של עצמאות לאורך כל התקופה, תוך שהיא מקיימת יחסי גומלין דינמיים עם ההנהגה הפוליטית הערבית מצד אחד ועם המשק והחברה היהודיים מצד שני.

יצחק רייטר דן במאמרו במוסד דתי בעל תפקידים כלכליים מובהקים, הוא הווקף. אולם הווקף של ירושלים, המוסד שרייטר מתמקד בו, מילא בתקופת המנדט גם תפקידים חברתיים ופוליטיים. הווקף הירושלמי היה כפוף למועצה המוסלמית העליונה בראשותו של המופתי חאג' אמין אל-חוסייני ולכן היה גם מכשיר פוליטי בידי המופתי. רייטר בוחן את פעולתו הכלכלית של הווקף הירושלמי ומראה כיצד העומדים בראשו הפעילו דרכי פעולה כלכליות מודרניות בניהול נכסיו. בכך מאמרו מצטרף למאמרים אחרים במקבץ זה המבליטים את תהליך המודרניזציה שעברה הכלכלה והחברה הערבית של ארץ ישראל בתקופת המנדט.

שני מאמרים בכרך נוקטים את שיטות המחקר והדיון של הגאוגרפיה ההיסטורית. עמירם גונן עוסק ב'מרכז' הגאוגרפי המובהק שהתהווה בארץ-ישראל במהלך תקופת המנדט, ולבו הערים יפו ותל-אביב. זו תופעה מוכרת וחשובה, אך היא עדיין לא נדונה במפורש במחקר. גונן בוחן את שאלת התהוותו של 'מרכז הארץ' על פי אמות מידה גאוגרפיות-היסטוריות כלליות ומצביע תוך כדי כך על חשיבותו הרבה לחייה הכלכליים והחברתיים של הארץ. יוסי כץ דן במאמרו בתפקידיהן של חברת הכשרת היישוב והקרן הקיימת לישראל ברכישת אדמות, ובתהליך ההיפרדות בין שני גופים אלה בתקופת המנדט. תהליך זה נבע לא מעט ממערכת היחסים העכורה שנתהוותה בין שני האישים המרכזיים שעסקו בתחום, יהושע חנקין ויוסף ויץ. לתהליך ההיפרדות בין הגופים היו השלכות גם על מידת יכולתה של התנועה הציונית לרכוש אדמות במחציתה השנייה של תקופת המנדט.

הקשר בין כלכלה, חברה, פוליטיקה ואידאולוגיה והשפעתו על מערכות חברתיות מרכזיות – רווחה, בריאות וחינוך – עומד במרכז מאמריהם של אברהם דורון, שפרה שורץ ויובל דרור. דורון בודק איזו תחיקת עבודה וביטוח סוציאלי הנהיגה ממשלת ארץ-ישראל המנדטורית במשך כשלושים שנות שלטונה. את מיעוט התחיקה בשנות העשרים והשלושים ואת הפיתוח הלא מספק שלה בשנות הארבעים דורון מייחס להתלכדות בין גורמים שונים: האופי הקולוניאלי הריכוזי של השלטון הבריטי, רמת ההתפתחות הכלכלית הנמוכה של הארץ עד שנות הארבעים, האופי הדואלי של המשק הארץ-ישראלי באותה עת, וכן גישה שמרנית לתחיקת עבודה ולתחיקה חברתית שרווחה בבריטניה עצמה במרבית התקופה. עם זאת דורון מוצא שהתחיקה הראשונית היא היתה תשתית טובה לתחיקה במדינת ישראל הצעירה.

שפרה שורץ סוקרת את התפתחות המערך של קופות החולים ביישוב היהודי בארץ-ישראל בתקופת המנדט ואת הסיבות לפיצולו הרב. הדיון במאמרה נשען על בחינה של תחיקת בריאות בארצות המערב ומעוגן בהקשרים דמוגרפיים, כלכליים ופוליטיים של היישוב גופו. המאמר מנתח את הקמתן של קופות החולים הגדולות ('כללית', 'לאומית' ו'מכבי') ואת קשריהן לזרמים פוליטיים ביישוב, לרבות הנסיבות להתפתחות 'המס האחיד' המיתולוגי. המאמר גם חושף מערך שלם, ופחות ידוע, של קופות חולים פרטיות ושל רפואה פרטית בימי המנדט.

החינוך הוא מוקד דיונו של יובל דרור ואף הוא עוסק, כמו שורץ, בקשר שבין פוליטיקה, אידאולוגיה וכלכלה מצד אחד ובין מוסד חברתי מצד שני. תוך כדי דיון מפורט בארגון אחד בתוך מערכת החינוך של היישוב, 'ארגון עובדי זרם העובדים', דרור מראה כיצד פעל ארגון

זה לשמור על עצמאותו המנהלית והכספית וכן על תחושת שליחותו ועל עצמאותו בתחום האידאולוגי. המתח הבסיסי שהמחבר מצביע עליו במאמרו הוא מתח שבין ארגון פרופסיונלי ובין ארגון תרבותי-חינוכי שחבריו שואפים להשתתף באופן פעיל במאמץ הקולקטיבי של היישוב.

את הכרך חותם מאמרו של משה ליסק. ב'אחרית דבר' ליסק חוזר ובוחר את תמונת המקרו של החברה והכלכלה בתקופת המנדט לאור המחקרים החדשים בתולדות כלכלת היישוב וחברתו, לרבות אלה המופיעים בכרך הזה. ליסק שב ומוצא כי המאפיין המרכזי של תולדות היישוב היה הניסיון ליצור משק וחברה דואליים שיביאו להפרדה רבה ככל האפשר בין יהודים לערבים בארץ-ישראל המנדטורית.

לבסוף, ברצוננו להודות לכל אלה שסייעו בידינו במלאכה. בראש ובראשונה גודה לחברי מערכת הכרך – שותפים פעילים בעיצוב פני הכרך ומלווים נאמנים ומסורים עד השלמתו. תודות לכותבים ולכותבות. חלקם הקדימו ומסרו את המאמרים ונאלצו לחכות בסבלנות זמן לא מועט עד השלמת הכרך, ועל כך נתונה תודתנו. תודות למרכז מונאסטר למחקר כלכלי באוניברסיטת בן-גוריון בנגב; למרכז צ'ריק לתולדות הציונות, היישוב ומדינת ישראל ולקרן ע"ש קורט גרונוולד להיסטוריה כלכלית של יהודים באוניברסיטה העברית בירושלים. כל אלה סייעו במימון ההוצאה לאור של הכרך.